

מבוא

אירועי 11 בספטמבר חשפו ברגע טראומטי אחד את הקשר המודחק בין "הפוליטי" לבין "מצב החירום". תמונות המגדלים הקורסים הציבו פרדוקס מתעתע בעבור המערב. מצד אחד הן יצרו תחושה של הזדהות גלובלית עם קורבנות טרור אלים וחסר גבולות, ומצד אחר בישרו מחדש וביתר שאת את ניפוץ הרעיון המזויף של אחדות גלובלית. בתגובה לאיומי הטרור הפונדמנטליסטי נכנסו ארצות המערב, בעיקר ארצות הברית ואנגליה, לעידן של אקטיביזם ביטחוני שהופנה פנימה אל תוך חברותיהן, וכן של אקטיביזם צבאי שביקש להשליט "סדר דמוקרטי" במדינות אסלאמיות. בנסיבות אלה הפך מצב החירום לפרדיגמת עבודה מתמשכת של ממשלים מערביים (לדוגמה, הצו הנשיאותי בארצות הברית המכונה "הצו הפטריוטי"). בחסות מצב החירום חיסלה ארצות הברית מחוץ לגבולותיה חשודים בטרור בלא הליך משפטי. משנת 2001 ארצות הברית מחזיקה במחנה חיל הים במפרץ גואנטנמו מאות עצירים מינהליים, חלקם נעצרו בארצות הברית וחלקם נעצרו במקומות אחרים בעולם (באפגניסטאן לדוגמה). לאחרונה אף בישר ה"ווינגטון פוסט" שארצות הברית מחזיקה עשרות עצירים מינהליים ברשת בתי כלא סודיים במזרח אירופה, המכונים "חורים שחורים". מצב החירום מאפשר להפוך את חייהם של העצירים המינהליים ל"חיים חשופים", כך בלשונו של הפילוסוף האיטלקי ג'ורג'ו אגמבן. בהיותם חסרי זכויות אזרח וגם חסרי זכויות של אסירי מלחמה הם חשופים אל מול שרירות לבו של השלטון. הם מעולם לא עמדו למשפט, ניהול חייהם מופרט לקבלני משנה ולחברות כוח אדם וגופם מותר לעינויים. הממשלה האמריקנית טוענת שהחוקה האמריקנית אינה חלה על תחום ה"מחנה" אף על פי שבית המשפט העליון בארצות הברית פסק אחרת בשנת 2004. במהלך תקופת הבחירות בשנת 2009 הבטיח הנשיא הנבחר ברק אובמה לסגור את מחנה גואנטנמו, אלא שהמציאות מוכיחה כי את תיבת הפנדורה הזאת קשה לסגור.

בישראל, המחשיבה את עצמה מדינה דמוקרטית (ויש אף יאמרו ליברלית), שורר מצב חירום מתמיד. המדינה ירשה את "תקנות ההגנה (שעת חירום)" מן המנדט הבריטי ובחסותן המשיכה את המצב האנומלי של השעיית שלטון החוק במסגרת החוק. תקנות שעת חירום אפשרו להחיל ממשל צבאי על הפלסטינים אזרחי ישראל, והן מאפשרות את המשך השליטה הביטחונית

עליהם כיום. מתוקף תקנות שעת חירום נחקקו חוקים כמו "חוק סמכויות חירום", "חוק סמכויות חיפוש בשעת חירום", "חוק הסדר תפיסת מקרקעין", "פקודת מניעת טרור" ו"חוק למניעת הסתננות" – חלקם חוקים עצמאיים וחלקם מופעלים רק מתוקף "מצב החירום". תקנות שעת חירום מאפשרות למדינת ישראל גם מרחב תמרון גדול בניהול הכיבוש הקולוניאלי. ה"חישופים", כך בעגה הצבאית שאימצה התקשורת, אינם רק השחתת מטעים והריסת בתים של פלסטינים חפים מפשע. הם גם ביטוי להפקרת חייהם של נתינים חסרי זכויות לשרירות לבו של הריבון ולידיהן של מיליציות מתנחלים הקובעים כללי משחק משלהם. עד היום לא התקיים בישראל דיון מוסרי בשיטות החיסולים הממוקדים שננקטו בחסות מצב החירום. רוב האינטלקטואלים בישראל גינו את אלימות הנגד הפלסטינית אבל קיבלו את אלימות המדינה ("דמוקרטיה מתגוננת") כרע הכרחי. העובדה שלישאל אין חוקה דמוקרטית מעצימה את העמימות הפוליטית הזאת. החברה בישראל נקרעת בין היותה משטר שהתהווה על בסיס של קונפליקט אתני-לאומי מורכב לבין האפשרות ליצור נקודת הכרעה באמצעות כינון חוקה.

הגל העכשווי של מצבי חירום הביא ליצירת כללים פוליטיים-משפטיים חדשים למיניהם, ובתוך כך הוא גם מציג שאלה חדשה לפתחם של מדעי התרבות בדבר משמעותו המשפטית, הפוליטית, הפילוסופית והתיאולוגית של מצב החירום. במקום שבו ניצלו פוליטיקאים את אפקט הטראומה כדי להעמיד את פרדיגמת הביטחון בתור פרדיגמת-על, נחוצה התבוננות ביקורתית חדשה בהשלכותיו של הסדר העולמי החדש. אחרי ככלות הכול, תמונות אירועי 11 בספטמבר נשארו בגדר "דימוי ללא מושג", כדברי הפילוסוף הצרפתי ז'ק דרידה, ולכן הם מצריכים מסגרת מושגית שתוכל להתמודד אתן. כיצד יש להבין את החריג ואת מצב החירום בהקשר של המודרנה הליברלית, שהנחות היסוד שלה מבוססות על העלמת ה"יוצא מן הכלל" באמצעות החוק, החוקה והנורמה? מה משמעות הקונפליקט הגלובלי המאורגן סביב הסתירה בין דת לבין חילוניות, וכיצד משפיע הקונפליקט הגלובלי על היחס הפנימי של כל חברה אל יסודותיה הדתיים? מהו הקשר בין המצב הגלובלי לבין המזרח התיכון?

ההתקפה על המערב אמנם חשפה את המתח הפנימי בתוך החברה האסלאמית המודרנית – בין חילוניות לבין דתיות – ואת הדיאלקטיקה הפנימית של המתח הזה. אולם דומה שהיא גם נגעה בפצע הפתוח של המודרנה המערבית היהודית-נוצרית בכללה. היא הזכירה את טראומת ההיוולדות של המודרנה ושל החילוניות מתוך ואל מול מצב החירום. המדינה המודרנית ופרויקט החילון שלה, כפי שנוסח באופן שיטתי בפעם הראשונה בידי תומס הובס, נולדו בתגובה למלחמות הדת במאה ה-17 באירופה. משפט

המדינה התארגן על בסיס עקרונות אוניברסליים לכאורה אבל מצב החירום השתכן בתוכו כרכיב אינהרנטי של מערכת המשפט ושל הריבונות. אמנם התבססות המדינה החילונית על יסוד חוק וחוקה השכיחה את רגע היווצרותה הטראומטי, אך היא לא הצליחה לעצור את משברי הלגיטימציה שהתעוררו מאז. למשל, ברבע הראשון של המאה ה-19 גינה בנג'מין קונסטן את נפולאון ואת המחוקקים שלו על שימוש לא מבוקר במנגנונים של מצב חירום. לפי הגדרתו של קרל שמיט, ריבונות המדינה אינה צריכה להיות מוגדרת באמצעות שלטון החוק, אלא באמצעות היכולת להכריז על מצב חירום. הגדרה זו הגיעה לשיא מימושה הנלוו ביום שאחרי שריפת הרייכסטאג עת הוציא היטלר צו "להגנה על העם והמדינה" (ב-28 בפברואר 1933) ובכך השעה את החוקה הוויימרית לזמן בלתי מוגבל (שבפועל נמשך 12 שנה). תופעה זו הצביעה לא רק על היחסים הבעייתיים שבין אירופה ל"אחרים" שלה, אלא גם על המשבר הפנימי העמוק של המדינה האירופית.

משבר הלגיטימציה הזה התחזק בעקבות משבר אחר של החברה המערבית הפוסט-חילונית. המצב שבו מערכת הערכים – שעליה החברה החילונית מתבססת אינה ניתנת לשימור ולשחזור מתוך החברה הזאת הביא בעקבותיו קריאות לשידוד מערכות כללי, הן בתחום המשפט והן בתחום הפילוסופיה. הסוציולוג מקס ובר הביע חשש עמוק שמא סילוק האלים והמיתוסים בעקבות החילון והרציונליזציה יפגע ביכולתם של בני אדם להעניק משמעות לחייהם. אם יקרה כך, יקומו האלים מקבריהם ויתקוממו נגד חוקת התרבות החילונית. הפילוסוף של הנאורות, יורגן הברמאס, מאמין שהחברה החילונית עצמה עלולה לרדת מהפסים בעקבות קריסת הערכים הזאת, כלומר להיקלע למצב חירום מסוג חדש. נמצא אפוא שמשבר הלגיטימציה של החברה החילונית המערבית אינו רק תוצאה בלתי נמנעת של מפגש הנצרות עם הפונדמנטליזם האסלאמי בימים אלה, אלא גם תוצאה של הדיאלקטיקה הפנימית של החילון. המשבר הפוליטי העולמי החדש-ישן מחייב את המערב לבחון את מקומו במערכת הגלובלית ולא פחות מכך – את דברי הימים של פרויקט החילון שלו עצמו.

אם כן, מה הקשר בין משבר החילון של המסורת היהודית-נוצרית והמתח בין דתיות לחילוניות לבין המשבר הדומה – אם כי בעל קווי מתאר אחרים – בחברות האסלאמיות? וכיצד מתארגן כל צד כקוטב הדיאלקטי של הגוש האחר? כיצד המציאות של הסכסוך בין ישראלים לפלסטינים מתקשרת למצב החירום ולפוליטיקה של החירום?

בעיית החריג ומצב החירום והקשר שלהם לתיאולוגיה פוליטית ולהיסטוריה העולמית נדונו במסגרת סדרת הרצאות של סמינר ון ליר בשנת 2005/6, והאסופה המונחת לפניכם היא תוצר של סמינר זה. תחום התיאולוגיה

הפוליטית הוא תחום ידע והתמחות מובחן של המרכז ללימודים מתקדמים במכון ון ליר בירושלים. מטרת הסמינר היתה לנסח את מגוון היחסים בין ה"תיאולוגי" ל"פוליטי" ולהציג את סוגיית מצב החירום והחריג מנקודות מבט של דיסציפלינות שונות כדי שישקפו את מגוון הכיוונים התיאורטיים והאמפיריים של החוקרים השונים.

הרצאת הפתיחה של כריסטוף שמידט מניחה את התשתית התיאורטית לדיון בתיאולוגיה פוליטית בתור זירה אינטלקטואלית שבתוכה אפשר לדון בסוגיית מצב החירום. מוקד הרצאתו הוא ספרו הידוע פחות של קרל שמיט, *Theory of the Partisan*, משנת 1963. שמיט ניסח את משבר פרויקט החילון באופן שיטתי, וכריסטוף שמידט מסרטט את קווי המתאר של משבר זה בהרצאתו. שמידט בחר לקרוא את לוגיקת החריגה אצל שמיט דרך התיאוריה של הפרטיזן משום שהתיאוריה של הפרטיזן היא למעשה הגשמת התיאוריה ששמיט ניסח בחיבורו "מושג הפוליטי", אולם בה בעת התיאוריה של הפרטיזן גם מציינת את פירוקו של מושג הפוליטי. באמצעות הגניאלוגיה הזאת שמיט מתאר את תהליך ההקצנה של מצב החירום אשר מביא להשעיית החוק – ראשית בדמות המלחמה הסדירה, לאחר מכן בדמות המלחמה הלא סדירה ולבסוף בטרור נגד האזרחים, המשעה את כל כללי הלוחמה. יתר על כן, שמיט מראה שכאשר מצב החירום פורץ את גבולותיו, חשיבותו של מושג ה"אויב" בתור רכיב מרכזי של הפוליטיקה הריבונית הולכת וגוברת.

בהרצאתה של רות גביון היא מבקשת להסיט את הדיון מן הכיוון התיאולוגי-פוליטי שקבע כריסטוף שמידט בהרצאה הראשונה ולדון בהיבטי החוק של מצב החירום ובהסדרים החוקתיים שלו במדינה דמוקרטית. הסדרים אלה מכונים לעתים "דמוקרטיה מתגוננת". גביון מבקשת לעסוק בעיקר בשתי סוגיות הקשורות בכך: ראשית, מה צריך להיות ההסדר המיוחד למצבי חירום? שנית, האם ההסדר הזה צריך להיות כלול ומפורט בחוקת המדינה? כדי לענות על שאלות אלו היא בוחנת מודלים להתמודדות עם מצב החירום בחוקות שונות (חוקת ארצות הברית, חוקת קנדה וחוקת צרפת), ומתוך כך היא משווה בין מודלים מינימליסטיים לבין מודלים מקסימליסטיים (קרי מודלים של הסדרה מפורטת) של מצב החירום. גביון מסכמת את הרצאתה בדיון במודל הישראלי. מאחר שהרצאתה היתה מושא לביקורת של עדי אופיר בהרצאתו שעקבה אחריה, אפשרנו לה לענות לביקורת זו בפרק המסכם שלה.

עדי אופיר ייחד את חלקה הראשון של הרצאתו לביקורת על עמדתה האפיסטמולוגית של רות גביון. הוא טוען שהיא מפרידה באופן מלאכותי בין המצב המשפטי בשטחי הכיבוש לבין המצב המשפטי בישראל שבתחומי הקו הירוק. לטענתו, ההפרדה הזאת מרחיקה את הכיבוש מתחומי הדיון המשפטי וכך מצליחה לשמור על סטריליות מלאכותית של הדיון במצב החירום. אופיר

גורס שהאמירה שנוסחה במשפט הישראלי מתוך השטחים אינה שייכת לדיון בשלטון החוק מסבירה בין השאר מדוע משפטים ישראלים אינם עוסקים מספיק בשאלת אי-החוקיות של הכיבוש. אופיר מגדיר את שטחי הכיבוש "אזור אסון" וטוען שהפרדה בין המשפט הישראלי לבין המשפט החל בשטחים היא אופן של זיקה בין שני הצדדים המופרדים, כלומר שהפרדה היא אופן של הכלה. החלק השני של ההרצאה מוקדש לזיקה בין המדינה לבין אזורי האסון. אופיר מחבר בקו דמיוני שתי "תבניות מדינה" מנוגדות. הראשונה היא תבנית המדינה כסוכן מחולל קטסטרופה; השנייה היא המדינה כסוכן של השגחה מפני קטסטרופה. המודל הפרדיגמטי של המדינה מן הסוג הראשון הוא המדינה הטוטליטרית, ומחנה הריכוז הוא המנגנון הקטסטרופלי המוכר ביותר שלה. התבנית השנייה היא "המדינה המשגיחה", שמקימה מערך התראה המותאם לסכנות או מערך חירום לטיפול מידי בנפגעים. שתי התבניות האלה מבטאות את שתי האפשרויות הקיצוניות של היחס בין שלטון לאסון, והן כרוכות זו בזו לבלי הפרד.

יהודה שנהב מפנה אותנו אל האימפריאליזם בתור מקור היסטורי של מצבי חירום ומבקש לעמוד על השמטת ההיסטוריה האימפריאלית מתוך הגניאלוגיה של מצב החירום שתיאר ג'ורג'יו אגמבן. כדי לעמוד על המתח שבין המשפט האירופי לבין המשפט בשטחי הכיבוש הקולוניאליים שנהב מציע לנו תבנית ניתוח שהוא מכנה "התנועה הכפולה" בין המטרופולין לבין הקולוניות. במרכז הניתוח שלו נמצא ספרו המאוחר (1950) של קרל שמיט *The Nomos of the Earth*. שמיט עומד בספר זה על הסכנות האורבות לפתחה של הריבונות התיאולוגית האירופית בעידן האימפריאליזם. הוא מזהיר מפני "הגלובליזציה" שהאימפריאליזם האירופי הוא המסמן המוקדם והמובהק שלה, וגם מפני התפיסה הכלכלית-פוליטית של הגלובליזציה שבאה לידי ביטוי באימפריאליזם האמריקני. במילים אחרות, הוא מצביע על תנועה היסטורית של פיצול בין ריבונות לטריטוריה, שמשמעותה התיאולוגיזציה של השלטון. שנהב מציע הרמנויטיקה של חיבור בין אירופה לקולוניות, המתכתבת עם אותה תנועה היסטורית ועם טשטוש ה"פוליטי" שעליהם הצביע קרל שמיט. הטענה העיקרית של שנהב היא שהשלטון האירופי בקולוניות הוא אתר היסטורי חיוני לבחינת הקשר המודרני בין נורמה לחריגות, בין טריטוריה לריבונות, ובין שלטון החוק למצב החירום. בהצבת ההיסטוריה האימפריאלית בחזית הדיון שנהב לא רק מאתגר את הגניאלוגיה של מצב החירום האירופי אלא גם מעתיק אותו מממד הזמן אל ממד המרחב מתוך שהוא "מגזיע" ו"ממרחב" את הדיון בחריג.

שלמה פיישר מעתיק את הדיון מפעולת השלטון התיאולוגי במערכת הגלובלית אל ההקשר הישראלי ומציע פרספקטיבה חדשה הנשענת על שני

צירים. ראשית, הוא אינו ממקד את הדיון בממשל המכריז על מצב החירום אלא ביחידים או בקבוצות הנוקטים פעולה של אלימות ראוותנית או פעולת טרור נגד גורם ריבוני. במובן זה הוא מתכתב עם "התיאוריה של הפרטיזן" (*Theory of the Partisan*) של קרל שמיט, שהציג כריסטוף שמידט בהרצאה הראשונה. שנית, הוא מבקש להסיט את הדיון מן התיאולוגיה הנוצרית אל זרם תיאולוגי-פוליטי בתוך היהדות עצמה. הרצאתו מתמקדת בתיאולוגיה הפוליטית של הטרור היהודי כפי שהיא מתבטאת בתוכניתו של יהודה עציון לפוצץ את כיפת הסלע, וכן בטבח שביצע ברוך גולדשטיין במערת המכפלה. פישר מראה שהמחשבה המשפטית והמחשבה המדינית של הממשל עברו מן "הכללי" ל"חריג" ולא זו בלבד אלא שגם המחשבה הפוליטית-תיאולוגית של גוש אמונים עברה תהליך דומה. הוא טוען שבשני הזרמים של המיסטיקה הפוליטית היהודית – הזרם של הראי"ה קוק והזרם של הרב גינזבורג – חל מעבר מן הדיון ב"כללי" וב"כלליות" אל מחשבה שממוקדת בייחודי ובחריג. התפתחות זו, הוא טוען, היתה קשורה למצב הכיבוש של ארץ ישראל השלמה ולקונפליקט האלים עם הפלסטינים.

בהרצאה האחרונה, אלי שיינפלד בוחן את האנלוגיה של התיאולוגיה הפוליטית במסגרת תזת החילון. שיינפלד עוסק במקף המחבר בין התיאולוגי הפוליטי, שמסמן את היחס האנלוגי ביניהם. החיבור בין התיאולוגי הפוליטי אצל קרל שמיט אינו טריוויאלי משום שתהילתו של המונח אנלוגיה עצמו באה לו מן התיאולוגיה. בהיסטוריה של הרעיונות, ובפרט בהיסטוריה של התיאולוגיה, האנלוגיה היתה אחד הכלים המושגיים החשובים לביטוי היחס בין העולם לאל. האנלוגיה נועדה לפתור בעיה תיאולוגית: כיצד לדבר על האל בלי לצמצם אותו לקטגוריות גשמיות מוכרות. כלומר, כיצד לבטא את קיומו של האל, את הווייתו, בלי להבין הווייה זו על בסיס הווייתם של הדברים הגשמיים בעולם. שיינפלד מסביר שתורת האנלוגיה מציעה פתרון לבעיה: היא מנסחת את ההווייה באופנים רבים ומאפשרת להפריד בין האופן שבו מדברים על האלוהים לבין האופן שבו מדברים על האדם ועל החברה. כך האדם יכול לדבר על האל, להבין אותו ולחשוב עליו, ובתנאי שישותו של האל תובן באופן אנלוגי בלבד. שיינפלד בוחן את שאלת האנלוגיה אצל שמיט וטוען שהאנלוגיה התיאולוגית-פוליטית אצלו היא מודרנית במהותה, שכן היא מניחה שהתיאולוגי והפוליטי הם תחומים מובחנים. המרחב שמתוכו שמיט מדבר הוא מרחב שבו הפרדה בין הפוליטי לבין התיאולוגי היא עובדה מוגמרת. במהלך מורכב שיינפלד חוזר אל הניתוח שהציע שמיט להובס, ומנסח את מסקנתו של שמיט שלפיה רק לוגיקה אנלוגית מסוגלת לבצע את מה שאף הובס לא הצליח לעשות: להעביר באמת את כל כובד המשקל למנגנון ההכרעה. לפי שמיט, יש לקחת את המהלך של הובס שלב הלאה: אם

העוצמה אינה תואר של האל אלא הוא ביטוי של העוצמה, אזי אין עוד מקום לטרנסצנדנטיות. הריבון הוא היחיד המסוגל למלא את החוק בתוכן מחייב. הריבון גם מבין זאת: הכרזתו על מצב החירום (השהיית החוק) אינה אלא ההבנה העמוקה שסדר העולם אינו יציב ושמחת לחוק מסתתר ריק. אם אין עוד ריבון שמימי, הרי שהפוליטי משמעותו ש"הכול אפשרי". החוק מסתיר עובדה זו בהבטיחו רגע של שקט, אולם הריבון מסוגל לגלות אמת זו בכל רגע – ומכאן כוחו.

בהכנת הספר לדפוס ניסינו לשמור על לשון הדיבור של ההרצאות ככל האפשר וכך יצרנו פער מכוון בין אופי הצגת הטקסט המופיע כאן ובין המוסכמות המקובלות במאמרים מודפסים. משום כך גם השמטנו הערות שוליים ביבליוגרפיות רבות מן ההרצאות.

בנוסף לשש הרצאות מקור אלו, הבאנו בקובץ המונח לפניכם גם טקסט מתורגם – ספרו הקצר של ג'ורג'יו אגמבן *Stato di eccezione* שיצא לאור בשנת 2003. הספר עוסק בגניאלוגיה של מצב החירום במערב ומתכתב באופן מובהק עם שאלת החריג ומקומו בתיאולוגיה הפוליטית, ועם מושג הביר-פוליטיקה שטבע פוקו במחשבה הביקורתית.

אנו מבקשים להודות לכל סגל המכון שהשתתף בסמינר בהתלהבות יוצאת דופן, וכמובן לקבוצת החוקרים הצעירים אשר ישבו על המדוכה לתכנן את הסמינר ואת מהלכיו. ברצוננו להביע את תודתנו העמוקה לאסף שרון שניהל את הסמינר בשנה זו, לטל כוכבי, לרונה ברייר-גארב, לכנרת להד, לאלי שיינפלד ולשולמית לרון על ארגון הסמינר. כמו כן תודה לנעמה פנחסי על העריכה הנבונה והמסורה ולשרה סורני, מנהלת מחלקת הפרסומים, על הקשר האמיץ בין הפעילות האינטלקטואלית של הסמינר לבין הנכונות והיכולת להביא אותה לדפוס.

העורכים